

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI
FILOLOGIYA FAKULTETI
TILSHUNOSLIK KAFEDRASI

QOZOQOVA FERUZA

MAVZU: QO'SHMA GAP VA UNING TASNIFI MUAMMOLARI

REFERAT

ANDIJON-2014

R e j a:

1. Qo'shma gap haqida ma'lumot.
2. Qo'shma gaplar tasnifi masalalari.
3. Qo'shma gap qismlarining birikish usullari.
4. Qo'shma gap komponentlarini bog'lovchi vositalar.
5. Qo'shma gapning mustaqil sodda gaplardan farqi.

Qo'shma gap sintaktik birlikning eng yuqori shaklidir. Qo'shma gaplar uchun sodda gaplar qurilish materiali sanaladi. Qo'shma gaplar mustaqil sodda gaplardan emas, balki mazmun va grammatik jihatdan bir-biriga bog'liq birliklardan tashkil topadi.

Mazmuni, grammatik tuzilishi hamda intonatsiyaga ko'ra bir butunlikni tashkil etgan, turli xil grammatik, leksik-grammatik va leksik vositalar yordamida birikkan tuzilmalar qo'shma gap deyiladi.

Demak, qo'shma gapni tashkil etuvchi sodda gaplar mazmun va intonatsiyasi jihatidan yaxlitlikni, bir butunlikni tashkil etadi.

Qo'shma gap muammosi o'zbek tilida XX asrning 30-yillaridan keyin ma'lum darajada o'rganila boshlandi.

Qo'shma gaplar dastlab ikki asosiy turga bo'linib kelingan. V.A.Bogorodskiy¹ ham qo'shma gap gaplarni ergashgan va bog'langan deb ikkiga ajratish birmuncha sun'iy ekanligi, u tildagi jonli turli-tumanlik, xilma-xillikni o'zida aks ettira olmasligini aytgan.

I.A.Batmanov² o'zbek tilidagi qo'shma gaplarni uchga bo'lib tekshiradi: shart ergash gap, o'zgalar gapi, bog'langan qo'shma gaplar.

A.K.Borovkov³ qo'shma gapning ikki asosiy turi mavjud ekanligini ko'rsatadi. Xuddi shu xildagi fikr A.N.Kononov⁴ ishida ham ta'kidlangan.

M.Asqarova⁵ qo'shma gaplarni ikki guruhga bo'lib qrganadi. G'.A.Abdurahmonov⁶ esa qo'shma gaplarni uch turga (bog'lovchisiz qo'shma gap, bog'langan qo'shma gap, ergashgan qo'shma gaplarga) bo'lib tekshirali.

N.A.Baskakov⁷ qo'shma gaplarni uch guruhga bo'lib tekshiradi: bog'langan qo'shma gaplar, (bog'lovchili, bog'lovchisiz) ergashgan qo'shma gaplar (bog'lovchili, bog'lovchisiz) va ko'chirma gaplar ergashgan qo'shma gap.

Keyingi yillarda qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning qurilish qolipiga ko'ra tasniflash tavsiya etiladi.

Qo'shma gaplarni tasniflaganda ularning tarkibidagi sintaktik aloqa va munosabatlarni ham hisorbgga olish lozim bo'ladi.

Sintaktik aloqaning tenglashish aloqasi, tobelanish aloqa kabi oppozitsiyalarini hosil qiluvchi qutblari mavjud.

Tenglashish aloqasining xarakteri uning birinchi bosqich paradigmasini belgilashda oppozitsiya asosi vazifasini bajaradi. Tenglashish aloqa tarkibida ikki ko'rinishni farqlash mumkin: a) yopiq qatorli tenglashish; b) ochiq qatorli tenglashish.

Yopiq qatorli tenglashishda ma'nosiga ko'ra biriktiruv, zidlov aloqasi o'z aksini topadi, vazifaga ko'ra qo'shma gap hosil qiladi.

Ochiq qatorli tenglashishda ma'nosiga ko'ra ayiruv-chegaralov, inkor aloqa o'z aksini topadi, vazifasiga ko'ra qo'shma gap hosil bo'ladi. Qo'shma gapni hosil qiluvchi ayiruv, inkor bog'lovchilari ishtirok etadi.

Tobelanish aloqasi tobelikning yo'nalish xususiyatiga ikki xil aloqa hosil qiladi: a) koordinativ aloqa; b) subordinativ aloqa.

Koordinativ aloqa vazifasiga ko'ra nominativ va kommunikativ birlik hosil qiladi. Tuzilishiga ko'ra qo'shma gaplar hosil qiladi.

⁵¹Asqarova M. Hozirgi zamon o'zbek tilida qo'shma gaplar. –T., 1960, 6-7-betlar.

⁷⁶ Абдурахмонов Ф.А. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. АДД. -Т., 1960. –С.6

Subordinativ aloqa qo'shma gaplarni hosil qiladi, bu qo'shma gaplar tarkibidagi aloqa sodda gaplar tarkibidagi boshqaruv aloqasini eslatadi.

Qo'shma gap tasnifida sintaktik aloqa mezonlarinigina emas, balki sintaktik munosabat mezonlarini ham hisobga olish kerak. Sodda gaplar tarkibida monopredikativ sintaktik munosabat mavjud bo'lsa, qo'shma gaplarda polipredikativ sintaktik munosabatlar mavjud.

Polipredikativ sathda sintaktik munosabatlarning to'rt xili vujudga keladi: predikativ munosabat, atributiv munosabat, possessiv munosabat, situativ munosabat.

Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplar ma'lum mazmun munosabatlarini ifodalashi, grammatik belgilari, tuzilishi, qurilish qolipi va intonatsiyasiga ko'ra bir necha ko'rinishga ega. Ular quyidagilardan iborat:

1. Bog'langan qo'shma gaplar.
2. Ergash qo'shma gaplar.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar.
4. Ko'chirma qurilmali qo'shma gaplar.

Qo'shma gap qismlarining birikish usullari mavjud bo'lib, ular parataksis va gipotaksis sanaladi.

Parataksis so'zi grekcha so'z bo'lib, bog'lanish, qator tuzish degan mazmunni ifodalaydi.

Parataktik qurilmalar qismlari orasida turli mazmun munosabatlarining ifodalanishida shu qislar tarkibidagi gap bo'laklarining ma'nosi va o'rinishi, ularning semantik va grammatik o'zaro munosabati, ayrim leksik elementlarning qo'llanishi, gaplarning intonatsiyasi kabi omillar asosiy rol o'ynaydi: Urushdan faqat boylar manfaat topdi, ammo kambag'allar xonavayron bo'ldi. (Jurn.)

Gipotaksis so'zi ham grekcha so'z bo'lib, gaplarning o'zaro ergashtiruvchi vositalar yordamida tobelashishini anglatadi.

Ergash gap bosh gapni izohlaydigan va mazmunan unga tobe bo'lgan qismdir. Ergash gap turli tobelashtiruvchi vositalar yordami bilan bosh gapga bog'lanadi: Shundan bilamizki, mushtumzo'rlar tipirchilab qoldi. (A.Q.)

Qo'shma gapning tarkibidagi qismlar o'zaro bir-biriga intonatsiya va yordamchi vositalar bilan bog'lanadi.

Intonatsiya qo'shma gapning hamma turida ishtirok qiladigan universal vosita sanaladi. Qo'shma gapning shakllanishidagi ishtirokiga ko'ra, intonatsiya bosh va yordamchi rolni o'ynaydi. Intonatsiya bosh rolni o'ynaganda sintaktik aloqa faqat intonatsiya orqali ifodalangan bo'ladi. Yordamchi rol o'ynaganda boshqa vositalar ishtirok etadi.

Yordamchi vositalar o'z xarakteriga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Grammatik vositalar. Qo'shma gapni hosil qiluvchi grammatik vositalarga bog'lovchilar, ko'makchilar, yuklamalar. Kelishik shakllari kiradi.

2. Leksik-grammatik vositalar. Qo'shma gapni tuzishda xizmat qiluvchi leksik-grammatik vositalarga sifatdash, ravishdash, harakat nomi, shart fe'li, buyruq fe'li shakllari kiradi.

3. Leksik vositalar. Maxsus leksik vositalarning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1. Qo'shma gaplarni hosil qilishda kirish va kiritma konstruksiyalar ishtirok etadi. Ular izohlash, qiyoslash munosabatini ifodalaydi: Lekin bu narsa Qalandarovning taftini bosolmadi, aksincha, yuragiga o't yoqildi. (A.Q.)

2. Payt munosabati ifodalangan qo'shma gaplarda shundan buyon, shundan keyin, shu paytda, shunda, unda so'zlari qo'llanadi.

3. Qo'shma gapni tuzishda olmoshlarning, asosan, ko'rsatish va nisbiy olmoshlarning roli bor. Shunday ayollar bo'ladi: ular ishqni e'tiqod kabi muqaddas tutadi. (O.)

4. Qo'shma gapning har ikki qismida bir xil vazifa yoki har xil vazifadagi so'z takrorlanadi: Mening domlam yo'q, domlam ikki ko'zim. (A.Q.)

Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar ayrim olingan sodda gaplar bilan o'xshashlik va farqli tomonlarga ega. Ular o'rtasidagi o'xshashlik quyidagilardan iborat: gap bo'laklarining ishtirok etishi, so'z birikmalarining mavjudligi, ega-kesim munosabatlarining bo'lishi. Farqli

tomonlari shundaki, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar ayrim olingan sodda gaplarga nisbatan mustaqilligini yo'qotgan bo'ladi, fikriy, intonatsion tugallikni to'liq ifodalamaydi.

Demak, gapni tashkil etgan sodda gaplar mazmuni, grammatik qurilishi va intonatsiyasi bilan alohida qo'llanuvchi mustaqil sodda gaplardan farq qiladi.

Teng bog'lovchilar orqali birikkan biri ikkinchisiga grammatik jihatdan tobe bo'lmagan, teng huquqli predikativ qismlardan tashkil topgan shaklan mustaqil mazmunan o'zaro bog'langan gaplardan shakllangan qo'shma gap bog'langan qo'shma gap sanaladi. Bunday qo'shma gap qismlarining bir-biriga bog'liqligi ularning tuzilishida, kesimlarining semantik va grammatik munosabatda, umumiy gap bo'laklarining mavjudligida ham ko'rinadi. Shuning uchun ham bog'langan qo'shma gap, qancha gaplardan tashkil topmasin, yaxlit yagona bir qurilmani tashkil qiladi.

Bog'langan qo'shma gap tarkibidagi gaplar bir-biriga biriktiruv, chog'ishtiruv, ayiruv, zidlov munosabatlarini ifodalovchi teng bog'lovchilar va bog'lovchi vazifasida keluvchi –da, -u (-yu) yuklamalari orqali birikadi.

Bog'langan qo'shma gaplarda birinchi gap, odatda, erkin holda tuzilgan bo'ladi, keyingi gap esa bog'langan qo'shma gap komponentlari orasidagi munosabatga bog'liq holda shakllanadi. Shuning uchun ham bog'langan qo'shma gap bilan ergash gapli qo'shma gaplar orasida grammatik, intonatsion farqlar mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

1. Bog'langan qo'shma gaplarda sodda gaplarni biriktirish uchun teng bog'lovchilar qo'llanadi. Ergash gapli qo'shma gaplarda esa tobe bog'lovchi va nisbiy so'zlar (kim, nima, qanday, shunday) qo'llanadi.

2. Bog'langan qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning kesimlari har vaqt ma'lum shaxs, zamon ko'rsatuvchi mustaqil shaklda bo'ladi. Ergash gapli qo'shma gap kesimlari esa ravishdosh, sifatosh, shart fe'li orqali ifodalangan tobe shaklda bo'ladi.

3. Bog'langan qo'shma gapda sanash, qiyoslash intonatsiyasi bo'lsa, ergash gapli qo'shma gaplarda tobelantiruvchi yoki izoh intonatsiyasi bo'ladi. Bog'langan qo'shma gap qismlarining o'zaro aloqasi quyidagi mazmun munosabatlari ifodalanadi:

1. Qiyolash munosabati. 2. Biriktiruv munosabati. 3. Ayiruv munosabati. 4. Sabab va natija munosabati. 5. Izohlash munosabati.

Har qanday grammatik shakl, shu jumladan bog'langan qo'shma gaplarning grammatik shakli ikki xil ma'noga – umumiy va xususiy grammatik ma'noga ega.

Biriktiruvchi bog'lovchilar umumiylik vazifasini, ergashtiruvchi bog'lovchilar xususiylik vazifasini bajaradi.

Biriktiruvchi, ayiruvchi bog'lovchilari orqali shakllangan bog'langan qo'shma gaplarda ochiq strukturali qo'shma gaplardir.

Zidlov bog'lovchilar, bo'lsa, esa so'zlari, faqat bog'lovchisi, -u(-yu) yuklamalari yordamida shakllangan bog'langan qo'shma gaplar yopiq strukturali qo'shma gaplardir.

Ba'zan bog'langan qo'shma gaplarda –b (-ib) ravishdosh va –sa shart fe'li shakli grammatik shakl sifatida ishtirok etadi. Bunday qo'shma gaplarning ham strukturasi yopiq struktura hisoblanadi.

Qiyoslash munosabatini ifodalagan qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning intonatsiyasi bir xil bo'lmaydi. Bunda qo'shma gapning birinchi qismi ko'tarilgan intonatsiya bilan, ikkinchi qismi esa pasaygan intonatsiya bilan talaffuz etiladi; har ikki qism o'rtasida ancha sezilarli pauza bo'ladi. Qo'shma gap tarkibidagi qiyoslanayotgan bo'laklarga kuchli mantiqiy urg'u tushadi. Bu urg'u bo'lsa, esa fe'llari yordamida tuzilgan qo'shma gaplarda kuchli bo'ladi: Otabek dahshatlanib yonidigagi Aliga qaradi, Ali esa labini tishlab turar edi. (A.Q.)

Qiyoslash mazmun munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gaplar zidlash, qiyoslash, izohlash kabi turli ma'no ottenkalarini ro'yobga chiqaradi.

Qo'shma gap qismlarining umumiy mazmun yoki gaplar tarkibidagi ayrim bo'laklar biror tomondan bir-biriga zid qo'yiladi. Zidlash munosabatini ifodalovchi qo'shma gap qimlari asosan ammo, lekin, biroq bog'lovchilari orqali birikadi.

Kiyoslash orqali voqea, hodisa, predmet va ularning xususiyatlari o'rtasidagi farqlar ochiladi. Qiyoslash mazmuni asosan bo'lsa, esa fe'lari, yuklamalar, zidlov bog'lovchilari vositasida ifodalanadi. Bu xil qo'shma gap qismlarining tuzilishida ma'lum parallelizm bo'ladi. Qiyoslanayotgan bo'laklarning xususiyatlaridagi farqlar ochiladi.

Bog'langan qo'shma gap izohlash munosabatini ifodalaydi. Bunda qismlarning tarkibidagi ayrim bo'laklarning ma'nosi birinchi qismning umumiy mazmuni izohlanishi mumkin. Izohlovchi gap ikkinchi o'rinda kelib, birinchi gapning har bir bo'lagi izohlanishi mumkin.

Bog'langan qo'shma gap qismlari ma'lum bir paytda yoki ketma-ket ro'y bergan voqea, hodisa, harakatlarni biriktirib keladi va bu bilan uyushiq bo'laklarni eslatadi. Bunday qo'shma gaplarning qismlari biriktiruv bog'lovchilari: va, ham, hamda; bo'lsa, esa yordamchilari; yuklamalar yordami bilan bog'lanadi.

Biriktiruv munosabatiga kirishgan qo'shma gaplarning qismlari ko'pincha mazmunan o'zaro jips bog'lanadi, birining mazmuni ikkinchisiga bog'liq bo'ladi, turli mazmun ottenkalari, emotsional ma'nolar ifodalanadi.

Biriktiruv munosabati ifodalangan qo'shma gaplarda qanday qo'shimcha mazmun ottenkasi ifodalanmasin, qo'shma gap qismlaridan anglashilgan harakat, holat, xususiyat ma'lum bir paytda ro'y beradi.

Bog'langan qo'shma gapning ayrim turlarida qismlaridan anglashilgan mazmun, odatda, bir-biriga bog'liq bo'lmaydi., biri ikkinchisini izohlamaydi. Ammo qo'shma gap qismlari mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan yoki bir turdagi tushunchalarni ifodalaydi. Qo'shma gap qismlari umumiy bir fikrni, tushunchani, niyatni ifodalash uchun xizmat qiladi, shu bir tushunaning, niyatning elementlari sanaladi. Bunday semantik aloqa ayiruv munosabati deyiladi. Katta hovuzlardagi suvlarda ko'lankalar va shu'lalar jim-jim o'ynashadi, goh ko'lankalar yonib ketadi, goh shu'lalarni ko'lankalar yutadi. (O.)

Ayiruv munosabatini ifodalagan bog'langan qo'shma gap qismlari o'zaro ayiruv bog'lovchisi va ba'zan, hali, bir kabi ayrim leksik elementlar yordami bilan bog'lanadi.

Bog'langan qo'shma gap qismlarining biri ma'lum voqea, hodisa, holatning ro'y berishiga sabab bo'lgan voqea, holatini ikkinchi qism esa shu sabab asosida ro'y bergan voqea, hodisa. Holatini ifodalaydi.

Sabab-natija munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gaplar o'zaro biriktiruv bog'lovchisi yoki –u(-yu), -da yuklamalari yordamida bog'lanadi. Bundan tashqari, intonatsiya, mantiqiy urg'u va modal so'zlar orqali ham sabab-natija munosabati ifodalanadi. Qiz yalt etib Jamolga qaradi-yu, yuragi hovliqib ketdi. (O.)

Bog'langan qo'shma gapni tashkil etgan gaplarning so'nggisi oldingi aytilgan gaplarning mazmuniga qo'shimcha umumiy izoh bo'ladi, ular oldingi gaplarning mazmuniga aloqador bo'lgan yoki shu mazmundan kelib chiqadigan biror qo'shimcha xabarni ifodalaydilar.

Tarkibiy qismlarining o'zaro semantik munosabatiga ko'ra, bog'langan qo'shma qo'shma gapning bu tipii ikki turga bo'linadi:

1. Izohlash munosabatini ifodalaydi.
2. Qo'shimcha ma'lumot berish uchun xizmat qiladi.

Bog'langan qo'shma gapning izohlash munosabatini ifodalovchi guruhida qo'shma gapning ikkinchi qismi birinchi qismdan anglashilgan umumiy mazmunni izohlaydi yoki so'zlovchining birinchi qismning mazmuni haqidagi fikri, bahosi, munosabatini ko'rsatadi.

Izohlash munosabatini ifodalovchi bog'langan qo'shma gapning qismlari o'zaro biriktiruv bog'lovchilari (va, ham, hamda), zidlov bog'lovchilari (lekin, ammo) bog'lovchi vazifasidagi bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'lanadi, bunda har bir bog'lovchi o'z grammatik ottenkasini saqlaydi.

Izoh munosabatini ifodalagan qo'shma gaplarning tarkibida bu olmoshi bo'ladi. Bu olmoshi turli vazifada qo'llanadi va har doim qo'shma gapning ikkinchi qismida bo'ladi.

Bog'langan qo'shma gapning ikkinchi qismi qo'shimcha ma'lumot ifodalaydi. Qo'shimcha ma'lumot qo'shma gapning birinchi qismi bilan bevosita bog'lanishi, undan kelib

chiqishi yoki birinchi qismning mazmuni bilan uzviy bog'lanishi mumkin. Bu xil bog'langan qo'shma gap qismlarini biriktirish uchun ham, hamda bog'lovchilari ishlatiladi.

Ikkinchi qismida qo'shimcha ma'lumot ifodalagan qurilmalar yana, tag'in elementlarining yordami bilan birikadi: Men tayinlagan gaplar esingdan chiqib qolibdi, yana buning ustiga ichingdan boshqa gap to'qib, yolg'onchilik qilibsən. (S.A.)

O'zbek tilidagi ergashg gaplarning tasnifi umuman boshqa tillardagi ergash gaplarning tasnifiga yaqin turadi.

Ergash gaplarni sodda gap bo'laklariga o'xshatishga asoslangan tasnifga ergash gapli qo'shma gaplarni bosh va ergash qismlarning bog'lanish vositalariga ko'ra shakli tasniflash qarama-qarshi qo'yiladi. Bunday tasniflash A.M.Peshkovskiy, M.N.Peterson, L.A.Bulaxovskiy, A.B.Shapirolar tomonidan ilgari surilgan va himoya qilingan... Ergash gapli qo'shma gaplar orasida ikki asosi tip farqlangan: bog'lovchi vazifasidagi so'zlar gaplar (nisbiy ergashish) va bog'lovchili gaplar (bog'lovchili ergashish)...

Tarkibiy-mazmuniy tasnifning yaratilishida N.S.Paspelovning ishlari muhim rol o'ynaydi, u ergash gapli qo'shma gaplarning ikki asosiy tipini ajratgan: ikki a'zoli tip va bir a'zoli tip. Ikki a'zoli va bir a'zoli gaplar o'rtasidagi farqni N.S.Paspelov bosh va ergash qismlar o'rtasidagi aloqadorlikning turli tabiati bilan bog'laydi: ikki a'zoli gaplarda ergashg qism bilan yaxlitligicha bog'lanadi, bir a'zoli gaplarda ergash qism bosh gapdagi bir so'zga tegishli bo'ladi.

Ergash gaplarning bosh gapni yaxlitligicha izohlashi yoki uning biror bo'lagi bilan aloqador bo'lishi haqidagi qarash turkiyshunoslikda ham keng tarqalgan. Masalan, M.Asqarova shunday ta'kidlaydi: "Ergash gap esa mazmun va strukturasi ko'ra bosh gapdan ko'ra boshqacharoq tuzilib, bosh gapning biror bo'lagini yoki bosh gapni yaxlitligicha izohlaydi"¹.

N.A.Baskakov hozirgi turk tilidagi ergash gaplarni quyidagicha guruhlariga ajratadi:

1. Bosh gapdagi substantiv bo'laklar bilan aloqalanadigan ergash gaplar. Bu guruhga ega va to'ldiruvchi ergash gaplar kiradi.

2. Bosh gapdagi atributiv bo'laklar bilan aloqalanadigan ergash gaplar. Bu guruhga kesim va aniqlovchilar kiradi.

3. Bosh gapdagi atributiv – hol bo'laklar bilan aloqalanadigan ergash gaplar. Bu guruhga sabab-natija, shart, to'siqsiz, maqsad, payt, o'xshatish va chog'ishtirish ergash gaplari kiradi.²

O'zbek tilshunosligida ergash gaplar mazmuniy-shakliy jihatdan 14 turga ajratiladi: 1) ega, 2) kesim, 3) to'ldiruvchi, 4) aniqlovchi, 5) ravish, 6) o'lchov-daraja, 7) chog'ishtirish-o'xshatish, 8) sabab, 9) maqsad, 10) payt, 11) o'rin, 12) shart, 13) to'siqsiz, 14) natija ergash gaplar.³

Ega ergash gapli qo'shma gaplar. Ega ergash gap bosh gapdan ayrim olmoshlar bilan ifodalangan egani izohlab, konkretlashtirib keladi.

Ega ergash gap bosh gapga ko'pincha fe'lning shart mayli shakli bilan birikadi: Kim birovga chuqur qazisa, unga o'zi yiqiladi. (Maqol)

Kesim ergash gapli qo'shma gap. Kesim ergashg gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimning ma'nosini izohlab, aniqlashtirib keladi. Kesim ergash gap ko'pincha bosh gapda kesim vazifasida kelgan shu, shunday, shundan iborat kabi so'zlarning ma'nosini konkretlashtirib keladi. Kesim ergash gap bosh gap bilan –ki yordamchisi orqali birikadi: O'zbek mushtumining mahkamligi shundaki, bu mushtda juda ko'p xalqlarning kuchi birlashgan. (O.)

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap. To'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchining ma'nosini izohlab, konkretlashtirib keladi.

To'ldiruvchi ergash gap ko'pincha bosh gapdan keyin keladi va bosh gapga –ki, –mi yordamchilari orqali birikadi. Bu yordamchilar bosh gapning kesimiga qo'shilib keladi: Bilasizki, xo'jayinning Nuri degan qizlari bor. (O.)

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar. Aniqlovchi ergash gap bosh gapdagi aniqlovchi vazifasida qo'llangan so'zlarning ma'nosini izohlab, konkretlashtirib keladi.

Aniqlovchi ergash gap bosh gapda aniqlovchi vazifasida kelgan ayrim, shunday, ba'zi, bir kabi soʻzlarning ma'nosini to'laroq ochib beradi.

Aniqlovchi ergash gap bosh gapga –ki yordamchisi orqali birikadi va ergash gap bosh gapdan keyin keladi: Biz shunday kutubxona bino qilaylikki, butun el oldida manzur va mo'tabar bo'lsin.(O.)

Ravish ergash gapli qo'shma gap. Ravish ergash gap bosh gap kesimidan anglashilgan harakatning yoki bosh gapdagi butun voqeaning qay tarzda, qanday vaziyatda yuzaga kelishini ko'rsatadi.

Ravish ergash gaplarning kesimi –b(-ib), -may (-masdan) qo'shimchali ravishdosh bilan ifodalanib bosh gapga bog'lanadi.

Ravish ergash gaplar bosh gapdan oldin, bosh gapning o'rtasida yoki bosh gapdan keyin keladi: Yuragida hislar to'lib-toshib, O'ktam haykal tevaragida ancha vaqt asta-sekin yurdi. (O.)

O'lchov-daraja ergash gapli qo'shma gaplar. O'lchov-daraja ergash gaplar bosh gapdagi voqeani o'lchash hamda bosh gapning darajasini aniqlash uchun xizmat qiladi. Bu xil ergash gap bosh gapdagi voqeani chegaralab ko'rsatadi.

O'lchov-daraja ergash gaplarning kesimi shart mayli shaklida bo'ladi. Bunda ergash gapdagi qancha, qanchalik, nechog'lik olmoshlari bosh gap tarkibida kelgan shuncha, shunchalik, shu chog'li, shu qadar kabi soʻzlarga mos keladi. Bosh gap tarkibida kelgan bunday soʻz kesimga bog'langan bo'lsa, ergash gap bosh gapdagi ish-harakat, holatning qanday darajada, qancha miqdorda bajarilishini bildiradi: Qiladigan ishingiz qanchalik ulug'vor bo'lsa, g'ayratingiz shuncha qaynay beradi. (R.F.)

Ergash gapning kesimi sifatdoshdan so'ng sari, sayin ko'makchilarini keltirish orqali ifodalanadi. Bunda ergash gapda qanchalik, bosh gapda shunchalik nisbiy soʻzlari ishtirok etadi: Yoshing ulg'aygan sari, tajribang ham orta borar ekan. (Jurn.)

Chog'ishtirish va o'xshatish ergash gapli qo'shma gaplar. Chog'ishtirish ergash gapi bir harakat bilan ikkinchi harakatni, bir voqea bilan ikkinchi voqeani, bir shaxs bilan ikkinchi shaxsni chog'ishtiradi.

Chog'ishtirish ergash gapi bosh gapga shart fe'l shakli, sifatdosh va ravishdosh shakllari hamda –ki bog'lovchisi orqali bog'lanadi.

Ergash gapning tarkibida –guncha, –gandan ko'ra, –ishdan ko'ra, qanday, qanday qilib, shunday, o'shanday, shunday qilib, o'shanday qilib kabi nisbiy soʻzlar ishtirok qiladi: Qul bo'lib yashaguncha, mard bo'lib o'lgan yaxshi. (Maqol)

Ergash gapning kesimi sifatdoshdan so'ng –day. –gani. –ganiday qo'shimchalarini yoki kabi, singari, sari, go'yo yordamchilaridan birini keltirish bilan ifodalanib, ergash gap bosh gapdagi harakatning bajarilishini boshqa predmet harakatiga o'xshashtirish orqali bildiradi: U qimir etmadi, go'yo asabi ham, sezgilari ham o'lgan edi. (A.M.)

Sabab ergash gapli qo'shma gaplar. Sabab ergash gap bosh gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelish sababini bildiradi.

Sabab ergash gap bosh gapga chunki, shu sababli, shu tufayli, sababki, negaki, shekilli, shuning uchun, –gani uchun, –gani tufayli, –ganidan, –i(b). –may kabi yordamchilar orqali birikadi: G'ulomjon uzoq o'y surib ketgani sababli, suhbat uzilib qoldi. (M.Is.)

Maqsad ergash gapli qo'shma gaplar. Maqsad ergash gap bosh gapdagi harakat yoki voqeaning qanday maqsad bilan yuzaga kelishini bildiradi. Bunday qo'shma gapning qismlari o'zaro deb (deya), uchun yordamchilari vositasida birikadi.

Maqsad mazmunini yanada bo'rttirib ko'rsatish uchun ergash gap oldida zora, shoyad kabi soʻzlar ishlatiladi. Maqsad ergash gap bosh gapdan oldin yoki keyin keladi: Zora, xo'jayinning ko'ngli bir oz yozilsa deb, mehmon gaplashadi, hasratlashadi. (A.M.)

Payt ergash gapli qo'shma gaplar. Payt ergash gap bosh gapdagi ish-harakatning yuzaga kelish vaqtini bildiradi.

Payt ergash gap bosh gapga –ganidan keyin (so'ng, avval), –ganda, –gan vaqtda (paytda), –masdan, –masdan oldin (burun, keyin), –mas, –i(b), –gach, –guncha, –may, –(i) shi, bilan

yordamchilari birikadi. Payt ergash gap, asosan, bosh gapdan oldin keladi. Oradan ko'p vaqt o'tmay, idoraga chollar kirishdi. (A.Q.)

O'rin ergash gapli qo'shma gaplar. O'rin ergash gapli qo'shma gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelish, bajarilish o'rini bildiradi. Ko'z qaerda bo'lsa, mehr ham o'sha erda bo'ladi. (Maqol)

O'rin ergash gap bosh gapga ko'pincha fe'lining shart mayli shakli orqali birikadi. Bundan tashqari, o'rin ergash gapli qo'shma gaplarda bosh va ergash gap tarkibida qaerda-shu erda, qaerdan-shu erdan, qaerga-shu erga kabi so'zlar qo'llanadi. Katta kema qayoqqa yursa, kichik kema ham shu yoqqa yuradi. (Maqol)

Shart ergash gapli qo'shma gaplar. Shart ergash gap bosh gapdagi voqeaning qanday shart bilan yuzaga chiqishini bildiradi.

Shart ergash gap bosh gapga fe'lining shart mayli shakli yoki –ganda, -ganda edi yordamchisi, shuningdek, -(a)rQekan shakllari orqali bog'lanadi: Ilg'orlarni har ishda etakchi qila bilsangiz, mara sizniki. (O.)

Ba'zan shart mazmunini yanada kuchliroq ifodalash uchun ergash gapning boshida agar, bordi-yu, mabodo, basharti kabi so'zlar keladi: Agar mamlakatda jabr-zulm benihoyat avj olmasa edi, ishqingiz qora kiymas edi. (O.)

To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplar. To'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplarda bosh gap va ergash gapdagi mazmun bir-biriga zid bo'lsa ham, shu zidlikka, to'siqqa qaramay, bosh gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelishi ifodalanadi.

To'siqsiz ergash gap bosh gapga –sa ham. –sa-da, -ganda ham, qaramay kabi yordamchilar orqali bog'lanadi: Quyosh yashiriningan bo'lsa ham, kunduzning yorug'ligi hali tamom so'nmagan edi. (O.)

Natija ergash gapli qo'shma gaplar. Natija ergash gapli qo'shma gap bosh gapdagi voqea-hodisaning yuzaga kelishidagi natijani bildiradi.

Natija ergash gap –ki yordamchisi orqali birikadi. Bunday ergash gaplar ko'pincha bosh gapdagi harakat belgisini ko'rsatadigan shunday (shunaqangi), chunon(chunonam) kabi so'zlarning ma'nosini konkretlashtirib keladi: Asrorqul chilimni shunday qattiq tortdiki, sarxonasidan alanga ko'tarildi. (A.Q.)

Qo'shma gap qismlari bog'lovchi yoki bog'lovchi vazifasidagi grammatik vositalar va nisbiy so'zlarsiz intonatsiya orqali bir-biri bilan aloqaga kirishib sintaktik butunlikni – bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etadi.

Ikki va undan ortiq sodda gaplarning grammatik bog'lovchilar yordamisiz birikuvidan tuzilgan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar hisoblanadi.

Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplar mazmunan va ohangda kirishib ketadi. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar mazmun va intonatsion tugallikka ega bo'lmaydi. Ular ma'lum bir fikrni ifodalaydi, intonatsion tugallik bunday gaplarning oxirida bo'ladi. Shu sababli bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar, bog'langan va ergash gapli qo'shma gaplardagidek, o'zaro teng aloqaga ham, tobe aloqaga ham kirisha olmaydi.

Bog'lovchisiz va borlangan qo'shma gap mazmunan va intonatsiya jihatidan bir-biriga teng bo'lmaydi. Qiyoslang: Sen kelasan – ish boshlaymiz. Sen kelasan va ish boshlaymiz.

Bog'lovchisiz qo'shma gap ayiruv bog'lovchili bog'langan qo'shma gap ma'no munosabatini ifodalaydi.

Nisbiy olmoshlar yordami bilan bosh gapga bog'langan ergash gapdagi ma'no munosabatlarini bog'lovchisiz qo'shma gap ifodalamaydi.

Izoh ma'nosidagi bog'lovchisiz qo'shma gapga o'xshash qurilmalar bog'langan yoki ergash gapli qo'shma gaplarda qo'llanmaydi.

Ba'zi bir bog'lovchisiz qo'shma gaplarni ergash gaplar bilan almashtirish mumkin bo'lsa-da, ularni ergash gapning biror aniq turiga kiritish mumkin emas: Yurt tinch - sen tinch. (Maqol)

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning ayrim turlari ko'p ma'noli bo'lib, bog'langan qo'shma gapning ham, ergash gapli qo'shma gapning ham xususiyatlarini o'zida ifodalashi mumkin:

Kanal qazigan edik, suv chiqmadi. (A.Q.) Kanal qazigan edik, lekin suv chiqmadi (bog'lovchisiz qo'shma gap).

Har qanday bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplar o'zaro ma'lum bir vositalar yordami bilan birlashadi va qo'shma gapni hosil qiladi. Bu vositalar quyidagilardan iborat:

1. Lekink elementlar: shundan buyon, shundan keyin, unda, shunda, shu paytda, olmoshlar, sinonim va antonim so'lar, kirish so'zlar, yuklamalar.

2. Ayrim gap bo'laklarining takrorlanishi. Bir xil so'zning ikki gapda takrorlanishi har ikki gapni bir-biriga yaqinlashtiradi, qo'shma gapni hosil qiladi. Umumiy gap bo'laklari har ikki gapda bir xil vazifada bo'lishi yoki turli vazifada bo'lishi mumkin: Mening domlam yo'q, domlam- ikki ko'zim. (A.Q.)

3. Umumiy ikkinchi darajali bo'laklar. Bog'lovchisiz qo'shma gapning tarkibidagi ikkinchi darajali bo'lak qo'shma gap tarkibidagi gaplar uchun umumiy bo'ladi. Umumiy ikkinchi darajali bo'lak faqat birinchi gap tarkibida qo'llanib, ikkinchi gapda ifodalanmaydi. Ammo umumiy kontekstdan sezilib turadi: Boyvachchaning rangi biroz oqardi, ko'zlari asabiy ravishda qisildi. (O.)

4. Struktura. Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning bir struktura jihatidan shunday tuziladiki, uni qo'shma gapning boshqa gapidan tashqari tushunish mumkin emas. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar struktura jihatidan bir-birlariga bog'liq bo'lib qoladilar: Qaysi Inomjon bo'lar edi, tog'angizni o'g'li! (A.Q.)

5. Intonatsiya va o'rin. Intonatsiya sodda gaplarni biriktirib, bog'lovchisiz qo'shma gap hosil qilishda muhim rol o'ynaydi. Jodi yo'q-sigirlarga poya bugun tashlanadi. (A.Q.)

Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning o'z o'ni bor, shu o'ringa ko'ra boshqa sodda gap bilan birikadi, ma'lum maqsadni, fikrni ifodalaydi. Gap o'rinlarining o'zgarishi bilan mazmun buziladi va kuzatilgan fikrni bildirmaydi: Sen kelding – yasandi dunyo. (U.)

6. Zamon munosabati. Bog'lovchisiz qo'shma gap tarkibidagi bir sodda gap kesimining bir xil zamon shakli va mazmunida bo'lishi shu qo'shma gap tarkibidagi ikkinchi gap kesimining unga muvofiq bo'lishini talab etadi: Va'daga vafo mardning ishi, va'dasiz-subutsiz kishi. (Maqol)

Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning o'zaro ma'no munosabati va utslarning intonatsiyasi ham turlicha bo'ladi. Bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan sodda gaplarning o'zaro ma'no va intonatsion munosabatlariga ko'ra, qo'shma gapning ifodalagan umumiy mazmuniga ko'ra, bog'lovchisiz qo'shma gaplar ikki turga bo'linadi:

1. Bir gapli tiplardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

2. Turli tipli gaplardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar. Bir tipli gaplardan tashkil topgan qo'shma gaplarning tarkibidagi sodda gaplarning tipi ham, ularning ohangi ham bir xil bo'ladi. Ularda ma'lum bir vaqtda yoki ketma-ket ro'y beradigan voqea, hodisalar ifodalanadi yoki voqea, hodisalar bir-biriga qiyoslanadi.

Bir turdagi gaplardan tashkil topib, umumiy bir fikrni ifodalovchi qo'shma gaplar bir tipli gaplardan tashkil topgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar hisoblanadi: Jismimiz yo'qolur, o'chmas nomimiz (H.O.)

Turli tipli gaplardan tarkib topgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar odatda ikki sodda gapning birikuvidan tuziladi. Ammo ayrim hollarda bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tarkibi murakkab bo'lishi, ikkidan ortiq sodda gaplardan tuzilishi mumkin. Bu holat qo'shma gapning birinchi qismini turli tomondan, keng izohlashi zarur topilgan o'rinlarda ro'y beradi:

Xalqqa ayting men aslo o'lganim yo'q,
Yov qo'liga taslim ham bo'lganim yo'q,
Men elimning yuragida yashayman,
Erk deganning tilagida yashayman. (H.O.)

Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llaniladigan ergash gaplarning hamma turlari ham birdan ortiq holda kelib yoki boshqa ergash gaplar bilan birga qo'llanilib murakab tipdagi qo'shma gap hosil qiladi.

Qo'shma gapni tashkil etgan ergash gaplar bosh gapdan anglashilgan mazmunni turli tomondan izohlaydi, fikrni to'la va mukammal ifodalashga xizmat qiladi.

Murakkab qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplar mazmunan va tuzilishi jihatdan bir-biriga zid bog'lanib, yaxlit bir qurilmani tashkil etadi:

Men o'zimni inson bilganda,
Gulga to'lib bahor kirganda,
Yuragimda havas uyg'ondi. (H.O.)

Murakkab qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplar o'zaro turlicha munosabatda bo'ladilar. Shunga ko'ra, murakkab qo'shma gaplar quyidagi ko'rinishlarga ega:

1. Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gaplar.
3. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakab qo'shma gaplar.
4. Bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gaplar.
5. Aralash murakkab qo'shma gaplar.

Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gapda ergash gap bir necha bo'lib, ular bitta bosh gapga tobelanadi. Qo'shma gapningbu turi bir necha ergash gapli qo'shma gap deb ham yuritiladi.

Bir necha ergash gapli qo'shma gaplarning tobe komponentlari bir bosh gapga alohida-alohida ergashuvi yoki ketma-ket ergashuvi mumkin. Bunday qo'shma gapda ergash gaplarning bosh gapga bog'lanish usuli ikki xil bo'ladi:

1. Birgalik ergashuvi orqali birikuvchi murakkab qo'shma gaplar.
2. Ketma-ket ergashuv orqali birikuvchi murakkab qo'shma gaplar.

Qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplarning biri ikkinchisi bilan grammatik aloqaga kirishmay, o'zaro teng holatda to'g'ridan-to'g'ri bosh gapga bog'lansa, bunday ergashish usuli birgalik ergashish deyiladi. Qizlar chayladay buzilib, munchog'i uzilib, oyog'i qaltirab, ko'zlari yaltirab, sipohiga bir so'z dedi.(E.J.)

Birgalik ergashuvi orqali bosh gapga birikadigan murakkab qo'shma gaplar uyushgan komponentlardan tuziladi.

Uyushgan komponentli murakkab qo'shma gaplarda bir xil ergash gaplar bir bosh gapga ergashib keladi. Bunda ergash gaplarning har biri bosh gapning ma'lum bir bo'lagini bir xilda izohlaydi, aniqlaydi, to'ldiradi. Ular bir xil so'roqqa javob bo'ladilar.

Qo'shma gap tarkibidagi ergash gaplar bosh gapga to'g'ridan-to'g'ri tobelanmay, biri ikkinchisiga tobelanib, so'ng birgalikda bosh gapga tobelanadi. Ergashishning bu turi ketma-ket ergashish deyiladi. Bu xil qo'shma gapdagi ergash gaplar ketma-ket ergash gaplar sanaladi. Ular mazmunan zich bog'langan bo'ladi. Ergash gaplardan biri tushirilsa, umumiy mazmun anglashilmay qoladi. Ovqat tanovul qilarkan, suhbat jiddiylashib, so'zning kalavasi chuvalmasdan sug'urilaveradi. (O.)

Ketma-ket ergashuv orqali tuzilgan murakkab qo'shma gaplar tarkibi jihatdan ikki guruhga bo'linadi:

1. Bir xil ergash gaplardan tashkil topgan ketma-ket ergashuvli qo'shma gaplar.
 2. Har xil ergash gaplardan tashkil topgan ketma-ket ergashuvli qo'shma gaplar.
- Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakab qo'shma gaplarda sodda gaplar o'zaro bog'lovchi yoki bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordami bilan birikadilar.

Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning bog'lanish yo'llari va semantik munosabatlariga ko'ra, bog'langan qo'shma gaplardan farq qilmaydi. Farq faqat sodda gaplarning miqdorida bo'ladi, ikkitadan ortiq sodda gap qatnashadi: Bahor keldi, lekin havo uncha ochilganicha yo'g'-u, daraxtlar kurtak ota boshladi. (Gazeta.)

Bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap o'z tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro bog'lanish usuli, sodda gaplarning tuzilishi va semantik munosabati jihatidan bog'lovchisiz qo'shma gapdan farqlanmaydi. Faqat sodda gaplarning o'zaro munosabati murakkabroq bo'ladi.

Qo'shma gaplarning komponentlari bir-biri bilan ba'zan ham bog'lanish, ham ergashish orqali birikadi. Bunday gaplar aralash murakkab qo'shma gap deyiladi.

Aralash murakkab qo'shma gaplarning quyidagi turlari ko'p uchraydi.

1. Bir ergash gap va ikki bosh gapning birikishidan yasalgan qo'shma gaplar. Bunday gaplarda ergash gap bosh gaplarning bittasiga yoki alohida-alohida bog'lanadi. Bu gap kutilmagan bo'lsa ham, Mirhomidho'janing yoshiga munosib ravishda tarang va tiniq qizil yuzi oqarishdi, oq oralagan cho'qqi soqol xiyol titradi. (A.Q.)

2. Ikki komponentli ergash gapli qo'shma gap hamda ikki komponentli bog'langan qo'shma gapning birikishidan yasalgan aralash qo'shma gaplar: Bir eshitdimki, qochibdi deb; bir eshitdimki, qo'lga tushdi deb. (A.Q.)

3. Ikki ergash gap va ikki bosh gapdan tashkil topgan aralash qo'shma gaplar tarkibida ham bir necha ergash gapli qo'shma gap, ham bog'langan qo'shma gap bo'lishi mumkin: Agar traktor berilsa, erlar traktor bilan haydalsa, birinchidan, mehnat unimi ortadi, ikkinchidan, hosil mo'l bo'ladi. (A.Q.)

Ko'chirma gapli qo'shma gaplar ham qo'shma gaplarning o'ziga xos bir turi sifatida shakl va mazmun munosabatiga ko'ra bir qator xususiyatlarga ega. Bunday gaplarning sintaktik qurilishi boshqa qo'shma gaplar bilan qiyoslansa, ularning ko'proq ergash gapli qo'shma gaplarga yaqin turadi. Ammo ko'pchilik tadqiqotlarda ko'chirma gapli qo'shma gapning bir turi deb hisoblash mumkinligini ta'kidlaydilar¹. Qanday baholanishidan qat'iy nazar, ko'chirma gapli qo'shma gaplarda ham bosh va ergash gaplarning mavjudligini inkor qilib bo'lmaydi. Muallif gapi qo'shma gap tarkibida hokim vaziyatda bo'ladi, shu ma'noda u bosh gap sanaladi.

Ko'chirma gapdagi mazmun tinglovchiga qaratiladi. Ko'chirma gap bir so'zdan, bir yoki bir necha gapdan, ba'zan butun bir abzatsdan iborat bo'lishi mumkin.

Ba'zan so'zlovchi o'z fikridan tashqari o'zgalarning fikrini ham bayon qilish zaruriyati tug'iladi. O'zgalarning gapini hikoya qiluvchi shaxs muallif hisoblanadi. Ana shu muallif boshqa shaxslarning fikrini o'zining nutqi ichida keltiradi. Bu o'zganing gapi ko'chirma qurilmali qo'shma gap sanaladi.

Ko'chirma qurilma qo'shma gaplarda ikki xil nutqiy qatlam o'z va o'zga nutq bir-biriga qorishgan holda ifodalanadi. Shunga ko'ra, hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'chirma qurilmali qo'shma gaplarning quyidagi ko'rinishlari mavjud:

1. Ko'chirma gap.
2. O'zlashtirma gap.
3. O'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap.

Ko'chirma qurilmali qo'shma gaplar tarkibida ko'chirma gap ham, o'zlashtirma gapga ham o'xshamaydigan qurilmalar mavjud. Ular o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap deb ataydilar.

Ko'chirma gapda nutq jarayonidan oldin aytilgan yoki aytishga mo'ljallangan o'zga nutqning ba'zan esa so'zlovchining o'zi tomonidan oldin aytilgan gaplarning bo'lishi asosiy belgi sanaladi. Ko'chirma gapdagi mazmun tinglovchiga qaratiladi.

O'zgalar fikrining semantik, leksik, grammatik xususiyatlari saqlagan holda, mustaqil gap shaklida muallif gapi bilan birga ishlatilishi ko'chirma gap deyiladi: Sakson ota uning gapini bo'ldi: "Umr shomiga etsak ham, yurakda o'timiz bor". (O.)

Ko'chirma gaplarning xarakterlovchi quyidagi xususiyatlari mavjud:

1. Ko'chirma gap qanday shaklda bo'lmasin, muallif gapi bilan birgalikda qo'llanadi.
2. Ko'chirma gap alohida olib qaralganda, ko'pincha kuzatilgan maqsad anglashilmaydi.
3. Ko'chirma gap va muallif gapi o'rtasidagi grammatik va semantik munosabat ularni ayrim-ayrim olib talqin qilishga yo'l qo'ymaydi.
4. Ko'chirma gapli qo'shma gaplarning asos, tamal turida muallif gapi yaxlit gapning "sinchi" sifatida ko'chirma gapni o'z ichiga oladi.

Ko'chirma gap o'z tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

a) bir komponentli sodda gaplardan iborat bo`ladi: -Hozir! Hozir!-qichqirishdi yoshlar. (O.)

b) ko`p komponentli sodda gaplardan iborat bo`ladi: “Rais qaerda!”-so`radi Mahkam qichqirdi. (O.)

v) ko`chirma gap qo`shma gapdan tashkil topadi: -Hozir hosil uchun kurashning avji vaqti, - dedi O`ktam jiddiy tus bilan, - yaxshi parvarish qilsang, g`o`zani ovqatdan, suvdan toliqtirmasang, kun sayin hosilga hosil qo`shasan. (O.)

g) ko`chirma gap murakkab qo`shma gapdan tashkil topadi: “Ayang telefon qildi”, - dedi Aziz Feruzning qalin patak sochini silab. -Seni juda sog`inibdi. “Feruzjon uyga kelsin!»- dedi. (H.G`.)

Ko`chirma gapda qo`llanadigan fe'llarni leksik-semantik xususiyatiga qarab quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Nutq fe'llari. Hozirgi o`zbek adabiy tilida ko`chirma gaplarni hosil qilishda demoq, aytmq, hikoya qilmoq, so`zlamoq, baqirmoq, shivirlamoq, urushmoq, kulmoq, so`ramoq, javob bermoq, tamomlamoq, boshlamoq, ifodalamoq, ovutmoq, tasdiqlamoq, hukm qilmoq kabi nutq fe'llari keng qo`llaniladi.

2. Sezgi va holat ifodalovchi fe'llar: seskanmoq, payqamoq, hayron bo`lmoq, bezovta bo`lmoq, achchiqlanmoq, jahli chiqmoq, shoshmoq, qaltiramoq, kuanmoq, hovliqmoq kabi fe'llar ko`chirma gaplarni shakllantirishda ishtirok etadi.

3. Imo-ishora yoki so`zlovchining turli harakatlarini ifodalovchi fe'llar: qulliq qildi, qo`lni cho`zdi, engashdi, musht ko`tardi kabilar ko`chirma gapni shakllantirishda ishtirok etadi.

4. Tafakkur faoliyati bilan bog`liq fe'llar: o`q surib ketmoq, xayoldan o`tkazmoq, fikr qilmoq, xayolga botmoq, o`z-o`zi gapirmoq singarilar ko`chirma gaplarni shakllantirishda qatnashadi.

Ko`chirma gap va muallif gapining o`rni turli stilistik talablarga muvofiq turlicha bo`ladi:

1. Ko`chirma gap muallif gapidan oldin keladi. Bunda muallif gapidagi gap bo`laklari inversiyaga uchrab, kesim tarkibi oldin, ega tarkibi keyin qo`llanadi: -“Qalay, rais ko`zini ochdimi?”-dedi Qamchi.(H.G`.)

2. Ko`chirma gap muallif gapidan keyin keladi: U O`ktamga murojaat qildi: “Manavu mavzuga nima deysiz?”. (O.)

3. Ko`chirma gap turli stilistik talablarga ko`ra, muallif gapining o`rtasida keladi. Kechqurun Kanizak eshikdan kirishi bilan: “Sidiqjon aka, bizning zvenoda ishlar emishsiz”, - dedi. (A.H.)

4. Ko`chirma gap muallif gapini har ikki tomonida keladi: “Odamning qo`lidan kelmaydigan hech bir ish yo`q, - dedi bolalarga bir-bir qarab Saodatxon, - odam hamma narsadan “zo`r”. (S.Z.)

Ko`chirma gaplar doim qo`shirnoq ichida yoziladi. Muallif gapi ko`chirma gapdan oldin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo`yiladi. Ko`chirma gapning birinchi so`zi bosh harf bilan yoziladi : U mendan so`radi: “Xushxat ekansan. Hisobni bilasanmi?»). (O.)

Ko`chirma gap muallif gapidan oldin kelsa, ko`chirma gapdan so`ng vergul va tire qo`yiladi: “Chapanichasiga gaplashaylik”, - dedi Nasim. (Jurn.)

O`zgani gapi ba`zan so`zlovchi tomonidan o`zlashtirilib aytiladi. Nutq jarayonida aytilgan yo` aytilishi shart bo`lgan fikrni qayta takrorlab o`tirishga deyarli hojat qolmaydi. Natijada o`zlashtirma gapga murojaat qiladi. O`zlashtirma gap ko`chirma gap beradigan fikrning asosiy mazmunini saqlab, grammatik, leksik xususiyatlarini o`zlashtirib bayon qiladi: Komiljon kitob kishini ko`p narsaga o`rgatishini aytdi. Mazkur o`zlashtirma gapning negizida quyidagicha ko`chirma gap mavjud: «Kitob kishini ko`p narsaga o`rgatadi”, - dedi Komiljon.

O`zlashtirma gapdagi fe'l tushum kelishigida kelib, ko`chirma gapda bayon etilgan fikrning yig`indisini, jamini ifodalaydi.

Ko`chirma gap o`zlashtirma gapga aylantirilishi bilan uning aniq sintaktik chegarasi, so`z tartibi, intonatsiyasi, modalligi, so`zlovchi nutqning xususiyati o`zgaradi.

Badiiy adabiyotda ko`chirma va o`zlashtirma gaplarning aralash holda ishlatilish holatlari ham uchrab turadi. Bunday holatda ham ko`chirma va o`zlashtirma gaplar o`z mustaqilliklarini saqlab qoladi: Yigit bu gap noto`g`ri, u o`z besh so`m berganini, bu pulni Bo`rixo`ja amaki, «o`zim go`rkov beraman» deganini darhol nafasi tiqilib aytdi. (M.)

Xullas, ko`chirma gap oldin, o`zlashtirma gap keyin shakllanadi.

O`zganing gapi ko`chirma gap bilan o`zlashtirma gap oralig`idagi holatda bo`ladi. Bunda o`zganing fikri muallif gapisiz-so`zlovchining ishtirokisiz bayon qilinadi, ya'ni muallif ko`chirma gapdagi so`zlovchi vazifasini bajaradi. Shuning uchun bunday gaplar o`ziniki bo`lmagan ko`chirma gap hisoblanadi: Maktuba chelakdagi chigitni mashina qo`tisiga ag`darar ekan, Anvarning rangi quv uchib ketdi. Axir bu qiz-u, ertalab ko`rgan o`sha sohibjamol-ku! Ajabo endi korjomada ham o`sha-o`sha!. Bu gapda ko`chirma gapning so`zlovchisi (Anvar) nomidan muallifning o`zi gapirgan. Uning gapi –Axir bu qiz-u, ertalab ko`rgan sohibjamol-ku! Ajabo, endi korjomada ham o`sha-o`sha! – hech o`zgarishsiz semantik, grammatik, leksik xususiyatlari deyarli saqlangan holda keltirilgan. Bu jihati ko`chirma gapga o`xshaydi. Lekin bunda muallif gapining yo`qligi bilan ko`chirma gapdan farq qiladi.

O`ziniki bo`lmagan ko`chirma gaplar ko`proq badiiy asarlarda uchraydi. Bunda muallif personaj tilidan gapirib, voqeaga o`z munosabatini bildiradi. Salimboyvachchaning ko`zlari ola-kula bo`lib, yuzidagi go`shtlari pirilladi, bu qanday gap? Bir xizmatkor unga qichqirsa, “Sen” desin, “ablah” desin! (O.)

ADABIYOTLAR

1. Abdullaev B. Hozirgi o`zbek adabiy tilida ko`chirma gapli konstruksilar.
2. Abdullaev F., Ibrohimova F. O`zbek tilida boshqaruv. -T., Fan, 1982.
- Abdurahmonov G`. Qo`shma gap. -T.. 1957.
4. Abdurahmonov G`.Qo`shma gap sintaksisi asoslari. -T., 1958.
5. Abdurahmonov G`, Sulaymonov A., Xoliyorov X., Omonturdiyev J. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Sintaksis. Toshkent, O`qituvchi, 1979.
6. Abdusamatov R. O`zbek tilida gap bo`laklarining noamaliy mavqei masalasi. AKD. Samarqand, 1994.
7. Ashurova D., Ubaeva F., Boltaboeva X. Gapning uyushgan va ajratilgan bo`laklari. -T., 1962.
8. Asqarova M. Hozirgi zamon o`zbek tilida qo`shma gaplar. -T., Fan, 1960.
9. Asqarova M. Hozirgi o`zbek tilida ergashish formalari va ergash gaplar. -T., Fan, 1966.
10. Berdaliev A. O`zbek tili ergash gapli qo`shma gapilarida sintaktik aloqa va sintaktik munosabatlar. -T., Fan, 1993.
11. Kamol F. Qo`shma gaplarga doir masalalar. -T.. 1955.
12. Kononov A.N. Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazyka. – M.-L., 1960.
13. Isroilov O. Hozirgi zamon o`zbek adabiy tilida o`zga gap. 1 qism. Samarqand, 1981.
14. Mamajonov A. Qo`shma gap stilistikasi. -T., O`qituvchi, 1990.
15. Mahmudov n., Nurmonov A. O`zbek tilining nazariy grammatikasi. -T., O`qituvchi, 1995.
16. Mirzaev M. Gapda so`zlar tartibi. -T., 1955.
17. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixojaeva S. O`zbek tilining mazmuniy sintaksisi. -T., Fan, 1992.
18. Sharipov M.K. Hozirgi o`zbek tilida so`z birikmalari sintaksisi masalasi. -T., Fan, 1978.
19. Sayfullaeva R Hozirgi o`zbek adabiy tilida qo`shma gaplarning shakl-vazifaviy (formal-funksional) talqini. DDA. -T., 1993.
20. Omonturdiyev J. Hozirgi o`zbek adabiy tilida gap bo`laklari tipologiyasi. -T., O`qituvchi, 1988.

21. Tojiev O. O`zbek tilida ot predikatli gaplarning mazmuniy va sintaktik tuzilishi. AKD. –T., 1995.
22. Ubaev F. Hozirgi o`zbek adabiy tilida hol kategoriyasi. –T., Fan, 1971.
23. O`zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. -T., Fan, 1976.
24. O`rinboev B. O`zbek tili so`zlashuv nutqi sintaksisi masalasi. –T., Fan, 1974.
25. G`ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Sintaksis. –T.. O`qtuvchi, 1987.
26. Hayitmetov A .O`zbek tilida gapning aktual bo`linishi va pozitsion masalalar. –T., Fan, 1984.
27. Hozirgi o`zbek adabiy tili. Sintaksis. -T., Fan, 1966.